

**КАК ДА ИЗПОЛЗВАМЕ БОГАТСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ
НАРОДНИ ГОВОРИ В ПРЕПОДАВАНЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
И ЛИТЕРАТУРА (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ *ДИГИТАЛЕН ДИАЛЕКТЕН
ИНТЕРАКТИВЕН РЕЧНИК ЗА ДЕЦА*)**

КИРИЛ КИРИЛОВ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

kkm75@abv.bg

Статията е посветена на *Дигиталния диалектен интерактивен речник за деца*. Тя има за цел да представи един интересен и полезен инструмент за часовете по български език и литература. Прокарва се идеята, че диалектът, от една страна, е живата връзка между миналото и настоящето на нашия език, а от друга – показва неговото единство в териториално отношение.

Ключови думи: диалект; дигитален речник за деца; традиционна българска култура

**USING THE WEALTH OF THE BULGARIAN DIALECTS IN TEACHING
BULGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE (BASED ON MATERIAL
FROM THE *DIGITAL DIALECT INTERACTIVE DICTIONARY FOR CHILDREN*)**

KIRIL KIRILOV

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

kkm75@abv.bg

The article deals with the *Digital Dialect Interactive Dictionary for Children*, which serves as an interesting and useful tool for teaching Bulgarian language and literature. The author suggests that dialects, on the one hand, represent the living connection between the past and the present of the Bulgarian language, and reveal the language's territorial unity, on the other.

Keywords: dialects; digital dictionary for children; traditional Bulgarian culture

Настоящото изследване се основава на езикови материали, които са събрани при работата по проекта *Дигитален диалектен интерактивен речник за деца*. Основният подход е лингвистичният. Целта е да се популяризира *Речникът* като инструмент в обучението по български език и литература.

В наше време учители и преподаватели забелязват как ученици, а дори и студенти имат проблем с разбирането на литературни текстове. Лексиката е най-динамичният и променящ се елемент в развитието на езика и може би е основателен въпросът дали за поколението от ХХІ в. нашите класици не са се превърнали в чужди автори. Питаме се още какво наложи да се „преведе“ първият български роман „Под игото“. Не противоречи ли това на една от основните цели на обучението по български език и литература – обогатяването на лексикалния запас на учениците? И все пак проблемът с непознатите думи не е от последните тридесет години. При изследване на присъствието на българските модернисти в преподаването на литература М. Кирилов, проследявайки повече от 130 христоматии и учебници, забелязва, че новите лексеми са проблем за учениците както в началото на ХХ в., така и през ХХІ в. (Кирилов/Kirilov 2018). Много често христоматиите съдържат бележки под линия, а някъде са обособени и фрагменти от речници, където са обяснени литературни термини и лексеми, които не се употребяват вече така често. Тази практика е запазена и в наше време. Например във включения откъс от „До Чикаго и назад“ при описанието на детайлите в българския павилион една трета от лексемите са непознати. В някои от учебниците те са обяснени под линия (Герджикова и др./Gerdzhikova et al. 2018), а в други отстранени в рубрика, подобна на речник (Инев и др./Inev et al. 2018).

Водени от стремежа да предоставят повече дигитални езикови ресурси за българския език на преподавателите и на учениците, учените от Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ разработват и диалектни речници, предназначени за ученици. През 2001 г. Лучия Антонова и Славка Керемидчиева от Секцията за българска диалектология и лингвистична география издават *Кратък речник на диалектните думи*, който е много полезен както за ученици, така и за учители, но за съжаление, се намира трудно. Институтът за български език притежава електронни ресурси, в които може да се направи справка. Такива са: *Речник на българския език* (<https://ibl.bas.bg/rbe/>), в който учениците могат да проверяват много бързо значението на непознатите думи; *Български етимологичен речник* (<https://ibl.bas.bg/ber/>), в който интересуващите се могат да намерят изчерпателна информация за произхода на думите в нашия език. Полезен също така може да бъде и *Българският национален корпус* (<http://search.dcl.bas.bg/>).

Ресурсите на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ са разработени на високо академично равнище. За учениците от прогимназиалния етап обаче академичният подход се оказва трудност. Затова с подкрепата на Национален фонд „Култура“ екип от учени разработи *Дигитален диалектен интерактивен речник за деца* (<https://dialektizadeca.com/>). Речникът е изготвен от авторски колектив в състав: ръководител – доц. д-р Калина Мичева-Пейчева, членове – проф. Лучия Антонова-Василева, проф. Марияна Цибранска-Костова, проф. Явор Милтенев, доц. Ваня Мичева, доц. Илияна Гаравалова, доц. Кирил Първанов, координатор – гл. ас. д-р

Магдалена Абаджиева. Както става ясно от наименованието, речникът представя по нов начин малка част от словното богатство на българските диалекти. Диалектният лингвистичен материал е ексцерпиран от *Архива на българския диалектен речник*, който се съхранява в Секцията за българска диалектология и лингвистична география, и от различни изследвания по диалектология като: *Названия за домашни животни в българските говори в Албания* (Антонова/Antonova 2016), *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско* (Антонова-Василева, Митринов/Antonova-Vasileva, Mitrinov 2011); *Облеклото на българите в старобългарската литература от XII–XV век* (Аризанова/Arizanova 2012: 289–305); *Принос към речника на софийския говор* (Божкова/Vozhkova 1962); *Пастирската лексика в района на Вич планина (Коструско – Леринско)* (Шклифов/Shkklifov 2000); поредицата *Българска диалектология. Проучване и материали*¹.

Диалектният интерактивен речник за деца не е класически диалектен речник. Освен че представя семантиката на лексемите, той дава богата и поднесена по достъпен начин културологична информация. Употребите на думите също не са ограничени до чисто диалектни текстове. Корпусът е разширен с текстове от българската литература, с пословици, поговорки, фолклорни произведения. На представените в *Речника* лексеми са дадени старобългарските им съответствия. По този начин читателят може да разбере, че книжовният език не е фикция, а представлява феномен, съчетаващ в себе си елементи от народната реч и съхранени значения от най-далечно минало. И тъй като в последно време много хора проявяват интерес към етимологията, в речниковите статии научно е обяснен произходът на думите. За да може читателят да бъде максимално улеснен, *Речникът* съдържа авторови илюстрации на художничката Павлина Златева.

Диалектният интерактивен речник е организиран в девет рубрики: *Понятия, Храна, Животни, Тялото, Природа, Облекло, Растения, Бит, Оръдия на труда*. Бих искал да представя няколко лексеми от рубриците, които разработих съвместно с ръководителя на проекта – доц. д-р К. Мичева-Пейчева. Моята задача включваше събирането и обработването на диалектния материал, а доц. д-р К. Мичева-Пейчева разработи културологичната и литературната информация, както и етимологичните препратки.

Нека разгледаме лексемите *къща* и *късмет*.

КЪЩА

Съвременно значение:

‘Сграда на един или повече етажи, която служи за жилище на едно семейство или на няколко семейства от един род’.

Произход на думата:

Най-старата употреба е още в старобългарски език – в Супрасълския сборник и в Симеоновия сборник. Думата се свързва с глагола *кътам* ‘кроя,

прибирам нещо, за да го опазя'. Така *къщата* е мястото, където човек се чувства сигурен и защитен.

Разпространение: общобългарско название.

Примери: *Да идете сваки своим куки* (Врабча, Трънско). *Влизаше в къщи дъ убиръ* (Съчанли, Гюмюрджинско). *Върти къщътъ* (Еленско). *В къщи стим* (Айтоско). *Ф къщана* (Златоградско). *Майка и баща прѣшка дъ-ли, / къща върти, дом събира* (Войнягово, Карловско). *Ут малка къща да върти, дом да събира* (Бяла черква, Великотърновско). *Старата къщича я кутнаама и нова направихме* (Костурско). *Къщича без рѣд, нема аур* (Костурско).

И най-накрая се подават културологични сведения, пословици, поговорки и илюстрации на употреба на лексемата в литературни текстове.

Вдясно на сайта са по-редките лексеми. Включени са както *ижа* и *колиба*, които имат само диалектни употреби в значение на *къща*, така и думата *дом*, която се среща и в книжовния език. Следва се същата структура, както при *къща*.

ДОМ

Произход:

Думата *дом* е обща за всички славянски езици и се открива още в старобългарски език. Тя произхожда от стар индоевропейски корен, който се среща в старогръцки и латински. Учените го свързват с гръцки глагол, който означава 'строя', което ще рече, че названието на човешкото жилище е резултат от съзидателната дейност на човека.

Разпространение: Българградчишко; Брезнишко; Велешко; Великотърновско; Граовско; Дупнишко; Малкотърновско; Пернишко; Плевенско; Разградско; Радомирско; Русенско; Родопите; Силистренско; Софийско; Тревненско; Чирпанско; Шуменско.

Примери: *Нека иде дом да ѝ съгради* (Самоковско). *Кон'а го ф дома занесе* (Ломско). *И тугаз със кучайата нѣсьм кукуруза у дома* (Банат). *Дицата ни слышет у дома* (Банат).

ИЖА

Произход: Думата произлиза от общославянска форма, етимологически се свързва със старогерманската дума *hūs* 'дом'. По този начин българската дума *хижа* и английската *house* са родствени. Днес наследник на същата дума е *хижа* със значение 'планинска постройка за туристи'. Думата *ижа* се среща в повечето западнобългарски говори със значение 'къща'.

Разпространение: Брезнишко; Бурел; Годечко; Босилеградско; Трънско; Царибродско.

Примери: *Пооразат* (разрушават, изоставят) *ижуту преди пет гѣдин* (Брезнишко). *Дърварът му зарасправл'ал к'ъко му е улазил у ижу премързъл зайак* (Трънско). *Цял ден седя у ижу* (Годечко).

КОЛИБА

Произход: Макар че в книжовния език *колиба* означава ‘заслон в градина или лозе, от пръти и вършини’, в голяма част от Западна България лексемата се употребява именно със значение ‘къща’. Думата *колиба* е заета от старогръцки. Среща се още в езика на Патриарх Евтимий.

Разпространение:

Брезнишко; Годечко и др.

Примери: *Ората се затворили по колибете и не почват рабуту до Джурджувдън (Ракита, Брезнишко). Че фане дъш, улазете у колибуту (Годечко).*

Позоваването на историята, етимологията и диалектните употреби на лексемите ще даде реалистична представа на учениците за тези интересни науки. Позоваването на етимологията на лексемите ще помогне на учениците да се запознаят с идеята на Лев Виготски, че проследявайки историята на думите, ще разберем, че лексемите са чисто образни конкретни комплекси, каквито можем да открием в детското мислене. От тези комплекси се отделя някакъв конкретен признак, въз основа на който предметът получава своето название (Выготский/Vygotskij 1934: 144). От приведените примери учениците ще разберат, че названието на *дом* идва от нещо, което е резултат от строителна дейност, защото българското *дом* се родее с гръцкото *δέμσο* ‘строя’ (<https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/505/mode/1up>). Ще разберат още, че метафората, метонимията, синекдохата са похвати, които присъстват в обикновената човешка реч и са сред основните способности, за назоваване на даден обект. Визирам общобългарската дума *къща*, която е вид синекдоха от *кът* (https://ibl.bas.bg/lib/ber_3_000-808/#page/243/mode/1up).

Материалът от тази статия може успешно да послужи при осмислянето на текста на „Зимни вечери“ от Христо Смирненски, в който думата *хижа* е употребена двукратно тъкмо с диалектното значение ‘къща’: *Вървя край смълчаните хижи, в море непрогледна мъгла...* При преподаването на публицистиката на Хр. Ботев могат да се използват данните за лексемата *колиба*, която той включва в съчетанието *простите колиби* и противопоставя на *богатите къщи* като символи на два свята с различен морал и ценности: *Всеки знае, че развратът и калта са по-гнуснави в богатите и високите къщи, нежели в простите колиби.*

Статията за *късмет* в *Диалектния интерактивен речник за деца* съдържа следната информация:

КЪСМЕТ

Съвременно значение:

‘Пълно задоволство, удовлетвореност от голям успех, сполука в живота’.

Произход на думата:

Основното название за щастие в българските народни говори е турската заемка *късмет*, която е арабска по произход. Думата е заета в повечето балкански езици – сръбски, хърватски, гръцки, албански, както и думата *кеф*. Думите *късмет* и *кеф* са част от лексиката, която се съотнася с културата на удоволствието и щастieto – обща за балканските народи.

Разпространение: общобългарско название.

Примери: *Рабути ми късмѣтя* (Еленско). *Късмет биде на стари године* (Солунско). *Какъв да им бъде късмѣтя* (Узункюприйско – Одринска Тракия). *Акълъ му бил добър и късмѣта гюр* (много, в изобилие) (Пирдопско). *У нѣщо късмет нѣмамо* (Пернишко). *Такъв му бил късмѣта* (Сливенско). *Гулям късмет си имал* (Троянско). *И касметот цо му бил наречен си го водел* (Прилепско). *Да ѝ излезе късмѣта на момата* (да поискат за жена) (Шуменско). *Че си е късмет на него* (Копривщица). *Сакам и яз да си опѣтам късмѣтът* (Красава, Брезнишко).

Следва културологична информация, която не е включена тук заради по-големия обем.

Вдясно на сайта са представени останалите народни названия на *късмет*.

СРЕЩА, СРЕКЯ, СРЕЧА

Произход: Думите са фонетични варианти на *среща* ‘събиране на едно място или разминаване на хора, които идват от различни посоки’. Те са сродни с новобългарския глагол *срещна*, който произхожда от старобългарски *сърѣштн*, *сърашѣ*, *сърашешн* и има следните значения:

1. Срещна; видя някого, който идва срещу мен: *н гла нма ндѣта въ градъ н сѣраштѣта въ ѹлѣкъ. въ скѣдльнницѣ водѣ носѣ* М Мк 14.13 З.

2. Посрещна, изляза насреща: *вѣстѣ же въ прочни дѣнь. съшѣдѣшии нѣтъ съ горы. сѣрѣте н народъ мѣного* М Лк 9.37 З А СК. Прен. Приема нещо, отнеса се към нещо. *н отъвѣсѣдѣ сѣдрѣжѣ са. како сѣраштѣ се дѣтаннѣ* С 508. 16.

3. Противопоставя се на някого, изляза срещу някого [на битка, бран и под.]: *кѣн цѣрѣ ндѣтъ кѣ нномоу цѣрю. сѣннѣтн са на бранѣ. нѣ сѣдѣтн лн прѣжде. сѣвѣштѣвадатѣ аште снаѣнѣ естѣ. съ десѣтнѣ тѣсѣштѣ сѣрѣстн градѣштааго. съ дѣвѣма десѣтѣма (тѣ)тѣсѣштѣма на нѣ* М Лк 14. 31 З.

Сродни на *сърѣштн*, *сърашѣ*, *сърашешн* са българските собствени имена *Сретко*, *Сретен*, *Ретко*, *Рецко*, които съдържат пожелание за добра среща, тоест за щастие. Човешкият живот често пъти е оприличаван на път, пътуване, през което човекът среща добри и лоши неща. Фонетичният вариант *срекия* в някои български диалекти е загубил значението ‘среща’ и е придобил значение ‘щастие’. Останалите варианти на *срещна* запазват основното

си значение. В съчетание с прилагателните *добър* и *лош* / *зъл* се създават клетви и благопожелания, в които се разкрива магическата сила на езика.

Разпространение: Видинско; Софийско; Трънско; Брезнишко; Велешко; Банат; Царибродско; Пернишко; Радомирско; Дупнишко.

Примери: *Како ќе му биде среќата* (Велешко). *Имали смо срèкю, децата ни слушау и работу* (Трънско). *Тия човек има голему срèкю у стоку* (Царибродско). *Орèл еднџи пада на човека за срèкя* (Видинско). *У фторник и сабота не било срèкя да излезе човек на пат* (Велешко). *Да ми кажеш моята срèкя кдè е?* (Видинско). *Кажи кикво че им бѣде срèкя за живот* (Софийско). *Дай му, Боже, добра среќя* (Банат). *Има срèкя тоа* (Кулско). *Срèкя му било от Бога казано* (Брезнишко).

Етимологията на лексемата *среќя* ще даде полезна информация на учениците как традиционният българин си е представял щастието – като нещо, което среща по пътя на живота. Учителят би могъл да разшири техните знания, като обясни, че книжовната дума *щастие* е заемка от руски език и означава ‘добрата част, добрия дял’ (Фасмер III 1987: 816).

Материалът, изложен в тази статия, както и информацията в *Дигиталния интерактивен диалектен речник за деца* може да се използва при урока *Речев етикет* в програмата по български език. В него се споменават различни поздравя, които имат специфична социокултурна функция. Поздравът *Добра среща!* може да бъде обяснен със значението ‘късмет’ на лексемата *среща*, защото в него се крие послание към събеседника за добър късмет и щастие в живота. Интересни за учениците са и съответствията на този поздрав в диалектите: *добра среќя, добра среча*.

Диалектният интерактивен речник за деца е един новаторски продукт, който осъществява връзка между учениците и учените. Неговата задача не е просто да преведе дадена лексема. По начина на своята организация той в достъпна форма поставя думите във времето и пространството. Препратките към старобългарския език и към произхода на думите дават възможност да се проследи техният път през вековете, а данните за географското им разпространение – присъствието им в родното пространство. Включените фонетични варианти илюстрират най-убедително единството на българския език на диалектно равнище, а диалектизмите в литературните текстове внушават идеята, че народният говор не е нещо неизискано, а извор на поетична и автентична реч. От друга страна, етимологията на думите обогатява езиковата компетентност на читателя, учи го да прави връзки между българския език и другите езици, които се изучават в училище, и разкрива, че чуждият език в крайна сметка не е нещо толкова чуждо.

Текстът е представен на Седмия форум „Изследователски подходи в обучението по български език“, който се проведе на Деня на будителите, 01.11.2022 г., в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“.

БЕЛЕЖКА / NOTE

¹ Пълният списък на източниците може да се види на сайта на *Речника* <https://dialektizadeca.com/iztochnici/>.

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

З – Зографско евангелие
М – Маринско евангелие

С – Супрасълски сборник
СК – Савина книга

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова 2016: *Антонова, Л.* Названия за домашни животни в българските говори в Албания. Електронно сПисание „Онгъл“, бр. 12, с. 120–129. <http://www.spisanie.ongal.net/broi12/18_Luchia_Nabl_Lex_Alb.pdf>.
- Антонова-Василева, Митринов 2011: *Антонова-Василева, Л., Г. Митринов.* Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско. София, Институт за български език при БАН.
- Аризанова 2012: *Аризанова, С.* Облеклото на българите в старобългарската литература от XII–XV век. – В: *Collegium Historicum*, т. 2, с. 289–305.
- Божкова 1962: *Божкова, Зл.* Принос към речника на софийския говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали. Кн. 1.* София, Изд. на БАН.
- Выготский 1934: *Выготский, Л.* Мышление и речь. Москва, Государственное социально-экономическое издательство.
- Герджикова и др. 2018: *Герджикова, М., О. Попова, И. Кръстева.* Литература за 7. клас. София, Булвест 2000.
- Инев и др. 2018: *Инев, И., П. Маркова, В. Инева, Ц. Милчева.* Литература за 7. клас. София, БГ УЧЕБНИК.
- Кирилов 2018: *Кирилов, М.* Българският модернизъм в обучението по литература – културни контексти и модели на четене. Дисертация.
- Шклифов 2000: *Шклифов, Бл.* Пастирската лексика в района на Вич планина (Коструско – Леринско). София, ЕТО.

REFERENCES

- Antonova 2016: *Antonova, L.* Nazvaniya za domashni zivotni v balgarskite govori v Albania. Elektronno spisanie “Ongal”, br. 12, s. 120–129. <http://www.spisanie.ongal.net/broi12/18_Luchia_Nabl_Lex_Alb.pdf>
- Antonova-Vasileva, Mitrinov 2011: *Antonova-Vasileva, L., G. Mitrinov.* Rechnik na balgarskite govori v Yuzhnite Rodopi, Dramsko i Syarsko. Sofia, Institut za balgarski ezik pri BAN.
- Arizanova 2012: *Arizanova, S.* Obleklo na balgarite v starobalgarskata literatura ot XII–XV vek. – In: *Collegium Historicum*, t. 2, s. 289–305.
- Bozhkova 1962: *Bozhkova, Zl.* Prinos kam rechnika na softiyskiya govor.– In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy.* Kn.1. Sofia, Izd. na BAN.

- Gerdzhikova et al. 2018: *Gerdzhikova, M., O. Popova, I. Krasteva*. Literatura za 7. klas. Sofia, Bulvest 2000.
- Kirilov 2018: *Kirilov, M.* Balgarskiyat modernizam v obuchenieto po literatura – kulturni konteksti i modeli na chetene. Disertatsiya.
- Inev et al. 2018: *Inev, I., P. Markova, V. Ineva, Ts. Milcheva*. Literatura za 7. klas. Sofia, BG UCHEBNIK.
- Shklifov 2000: *Shklifov, Bl.* Pastirskata leksika v rayona na Vich planina (Kostrusko – Lerinsko). Sofia, ETO.
- Vygotskij 1934: *Vygotskij, L.* Myshlenie i rech'. Moskva, Gosudarstvenoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo.

✉ Доц. д-р Кирил Кирилов

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assoc. Prof. Kiril Kirilov, PhD

Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria